

La ceràmica comuna del nord-est peninsular entre els segles IV i IX

Possibilitats d'un instrument d'anàlisi arqueològica

Joan Negre

joan.negre@campus.uab.cat

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

L'estudi de les comunitats rurals, tant els seus assentaments com llur explotacions agrícoles, ha esdevingut en els últims anys un dels camps amb més projecció per al reconeixement arqueològic dels canvis socio-econòmics de la segona meitat del primer mil·lenni. En aquest breu article intentarem enumerar les característiques que, a nivell ceramològic, haurien de seguir aquests estudis, així com les novetats metodològiques que possibiliten extreure una major informació d'aquest registre. Per últim, analitzarem alguns contextos ceràmics del nord-est peninsular, propis d'aquest període, per veure l'evolució de les formes que allí es localitzen, les causes d'aquests canvis i la informació històrica que podem extreure del registre material més abundant en aquests jaciments.

Poblament i registre material; poder relacionar ambdós conceptes, dissociats durant anys per una historiografia medieval basada en l'estudi documental, es consolida com un repte per al món de l'arqueologia. Avui en dia, les noves tècniques científiques aplicades a la ceramologia han fet avançar enormement les possibilitats d'estudi d'aquest registre, com per exemple a través dels estudis arqueomètrics. Així, des de que les primeres aplicacions serioses d'aquesta disciplina a l'arqueologia aparegueren en 1976 de la mà de Bieber, i gràcies també als esforços de la publicació

Archaeometry, els seus objectius han anat ampliant-se fins convertir-se en un dels mètodes més efectius a l'hora d'establir els centres de producció de qualsevol context ceràmic, a partir de l'anàlisi fisicoquímica dels components d'aquests materials. També les anàlisis per termoluminescència aporten un enquadrament cronològic més acurat de les produccions ceràmiques, i combinant-les amb datacions radio-carbòniques de materials orgànics associats estratigràficament, obren un ventall de possibilitats per a la creació de seriacions cronològiques del registre ceramològic.

Tradicionalment, l'estudi d'aquest ha estat lligat a criteris més bé estètics que no pas arqueològics, pel que devem accedir novament als fons on estan dipositats els materials per tal d'estudiar-los de primera mà amb una metodologia molt més rigorosa que la que s'ha emprat fins a dia d'avui. La nostra atenció es centrarà, però, no en les ceràmiques més vistoses i decoratives, d'un ús més restringit, sinó en les ceràmiques anomenades "comunes", principalment en les produccions regionals i locals, les quals podran aportar-nos una major informació sobre les comunitats que les produeixen i consumeixen. La diferenciació entre els nivells de producció, difusió i consum serà una de les nostres prioritats en l'estudi d'aquests sistemes, tal com defenia Karl Marx (1857); la creació d'uns models regionals generalitzables que reflecteixin aquests tres nivells deu ser, per tant, una prioritat.

Una forma ceràmica no te una informació evident que puguem llegir directament, sinó que cal formular-nos i "formular-li" les preguntes que esperem respondre a través de l'estudi de la seva evolució, que *n'est sans doute pas anodine et bien loin d'être sans portée, elle révèle probablement la profondeur des transformations qui affectent le complexe culturel (sic) dans son ensemble*

(GUICHARD, 1990, p.186). Per exemple, la regionalització d'aquestes produccions, que comença a distingir-se a partir del segle VI i VII d'una manera cada cop més majoritària, va indicar la necessitat d'un estudi més acurat del context històric en el que s'havia desenvolupat aquest canvi. El que s'havia considerat tradicionalment com un trencament del comerç mediterrani degut a la caiguda de l'Imperi d'occident no ho va ser tant en realitat; durant aquests segles les rutes comercials en la mediterrània occidental continuaren obertes, tant després de les incursions vàndales en el nord d'Àfrica, com amb la conquesta d'aquests territoris per part de l'Imperi oriental. Fou durant aquest segle VII quan per diversos factors com ara l'inversió de les tendències comercials, la reorganització de les relacions socials o diverses i continuades plagues de pesta arreu de tota la mediterrània, que les importacions ceràmiques desaparegueren pràcticament en favor de produccions locals o regionals.

Així doncs, l'anàlisi d'aquestes ceràmiques ens permetrà crear una seriació cronomorfològica que ens ajude a estudiar-les i interpretar-les històricament, i que reflecteixi els canvis i modificacions en les seves formes i tipologies. No pretenem però, fer d'aquests estudis un índex de datació

absoluta a partir de la ceràmica, molt menys en unes produccions que són increïblement semblants a través de la història, sinó intentar contextualitzar aquestes produccions per a un període concret i intentar entendre els canvis que pateixen, les seves causes i la interpretació històrica que se'n desprèn. Com va demostrar J.M.Palet en un estudi ja distant, la relació entre formes ceràmiques de cuina més grans, podia indicar un canvi en les tendències alimentàries lligat a un procés de desforestació i augment de la transhumància, i la desaparició del repertori dels morters podria indicar-nos una simplificació en l'elaboració dels aliments. Amb aquest tipus d'estudis i sistematitzacions dels conjunts ceràmics aconseguirem *parlare anche della ceramica altomedievale locale come di un fossile guida* (SALVATORE, 1983, p.111-123), o més bé com un referent relatiu, com ja va ser defés fa massa anys enrere.

En el cas de l'estat espanyol, aquests estudis han estat negligits durant dècades, i aquesta situació a la que feia referència la professora Salvatore dista encara de ser una realitat palpable, amb notables -afortunadament-excepcions, com els treballs de Sonia Gutiérrez per al sud-est peninsular (1996). El propi caràcter relatiu i flexible dels sistemes de datació basats

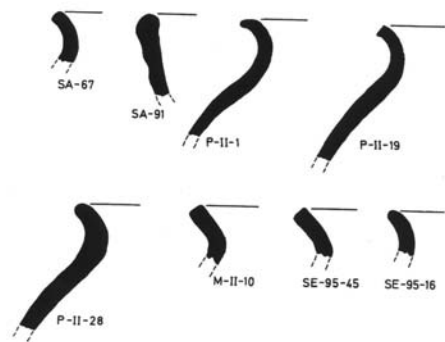
en la comparació de diversos registres ceràmics que provenen de prospeccions superficials deurà tenir-se en compte (GUTIÉRREZ, 1996, p.41-44), però seran de gran utilitat si es poden combinar amb altres contextos provinents d'excavacions sistemàtiques. A més, aquests estudis ceramològics no buscaran la creació d'un *perfil-tipus* amb traces comunes a les diferents variants d'una mateixa forma, sinó que han d'intentar reflectir la totalitat de variants que, pel seu caràcter regional, ajudarà als investigadors posteriors a utilitzar-les, modificar-les o inclús suprimir-les; característica bàsica de qualsevol disciplina científica. Les principals característiques de les peces ceràmiques que deuen intentar reflectir aquests treballs, a més de la seriació cronològica relativa, seran: la seva morfologia (peces fetes a mà, amb torneta o amb torn), funcionalitat (coccio, contenció, servei de cuina...) i finalment, decoració (incisa, impresa, plàstica, amb motlle, vidriada...). No cal dir que l'arqueologia ha suposat el més important avenç per al (re)coneixement del període alt-medieval, un progrés impensable sense aquesta aportació; seguir per aquest camí i desenvolupar noves línies d'investigació és ja improrrogable.

Contextos ceràmics tardo-antics (segles IV-VI)

Ja des del segle IV, la concentració d'explotacions en menys *fundi* que en època imperial suposa un canvi radical en la concepció de l'espai agrari; també es desenvolupen nous tipus d'assentament, més petits i basats en una major independència de la comunitat respecte als mercats, el que suposa una major diversificació de les produccions. Un nou tipus d'hàbitat molt més precari, amb fons de cabanes i murs de pedra seca -com els exemples que us proposem tot seguit-, es desenvoluparà també a partir d'aquests segles.

- Cal Sanador (ENRICH i ENRICH, 1997):

Aquest jaciment es troba situat en el terme municipal d'Òdena, a l'Anoia; es tracta d'un petit recinte rectangular excavat en part a la roca arenosa, on s'hi conservava un petit mur de pedra seca i les restes d'un paviment d'*opus signinum* pertanyent a un *lacus*. Ha estat identificat com un petit hàbitat rural tardo-romà, amb activitat artesanal i metal·lúrgica secundàries. Els materials ceràmics foren localitzats a un estrat que descansava sobre el terra retallat de roca sorrenca, per tant, corresponents a un mateix moment cronològic datat pels autors entre els segles IV i V dC. La ceràmica comuna estudiada pels germans Enrich fou datada per un conjunt contemporani força homogeni, caracteritzat per: sigil·lata africana D, com el fons d'un plat de les formes Hayes, amb decoració estampada a base de cercles concèntrics; també el fons d'un plat que sembla d'un moment avançat de l'estil A de Hayes; destaca també la sigil·lata gris estampada de les formes Rigoir 1, 2 o 3 i 8; i sigil·lata hispànica tardana, probablement de la forma Drag.37 tardana. Altres ceràmiques comunes serien algunes vores d'olla, una nansa horitzontal aplicada a la paret i el que podria ser una imitació dels bols amb visera típics del nord d'Àfrica.

Cal Sanador (SA), Can Paleta (P), Maians (M) i Serral (SE) (ENRICH i ENRICH, 1997)

- Can Paleta (ENRICH i ENRICH, 1997): Localitzat al terme municipal de Castellfollit del Boix, al Bages, es tracta d'un conjunt format per una necròpoli d'inhumació i a pocs

metres, les restes d'un assentament rural tardo-romà. A la zona de l'assentament s'hi varen identificar les restes d'un paviment cremat d'hàbitat, d'uns tres metres quadrats, amb cendres i carbons i els materials arqueològics següents: part d'un plat en terra sigil·lata ataronjada estampada sobre la vora, de la forma Rigoir 1; varis fragments, especialment vores d'olla, de ceràmica de cuina cuita a foc reductor; el fons i les parets de mig *dolium*, del qual mancava el broc; i una nansa d'àmfora amb una marca de caràcter digital. Per l'estudi dels materials arqueològics fet pels autors, es pot datar una ocupació d'aquest espai entre els segles IV-V. L'assentament rural i la necròpoli són del moment precedent a Vilaclara, situat a només uns cinc-cents metres de Can Paleta.

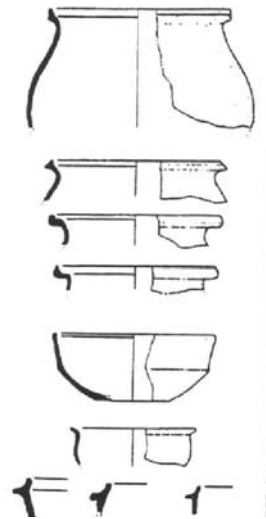
- Maians (ENRICH i ENRICH, 1997): També al terme municipal de Castellfollit del Boix, fou localitzada una necròpoli amb indicis d'assentament tardo-romà. A uns trenta metres de distància de la necròpoli s'hi van constatar les restes d'un assentament rural identificat per la troballa superficial de vàries ceràmiques tardo-romanes, alguns fragments de *dolia*, ceràmica comuna i fragments d'una nansa d'àmfora. Les formes identificades serien sigil·lata africana estampada del tipus D i més concretament de les

formes: Hayes 59A (D1), Hayes 67 (D1/2) i Hayes 91C. La cronologia d'aquesta ocupació seria entre els segles IV i VI.

- El Serral (ENRICH i ENRICH, 1997): Al terme de Santa Maria de Miralles, a la comarca de l'Anoia, fou localitzat i excavat l'any 1995 un conjunt arqueològic format per setze sepultures d'inhumació en fossa excavades al terra natural i revestides de lloses, i un petit fons de cabana també excavat al terra natural i amb restes de ceràmica, escòria i vidre. Destacava la ceràmica comuna de pasta grollera, associada a varis fragments de ceràmica sigil·lata clara africana, fet bàsic per determinar-ne la seva cronologia. Entre aquestes sigil·lates van aparèixer dos fragments de clara africana, de pasta tipus D1, de les formes 61A i 67 de Hayes. Tal com indiquen els seus excavadors, es podria tractar d'una necròpoli situada cronològicament als entorns dels segles IV-V i que correspondria a una petita comunitat camperola de més d'una generació familiar, de la qual s'han identificat els fons de cabana on habitaven, fet poc habitual.

- Bòbila Bell Solà (COLL, ROIG i MOLINA, 1997): Els materials d'aquest jaciment, situat a Sta. Perpètua de Mogoda, procedeixen en la seva majoria del reblliment de les sitges. Les produccions

comunes de cuita reduïda i/o neutra són el material ceràmic predominant. Aquestes són r e p r e s e n t a d e s majoritàriament, per les olles: obrades a torn, de cos globular i vora exvasada de morfologia variada i fons aplanat. S'hi identifiquen algunes olles de llavi motllurat amb encaix intern, altres de llavi triangular o engruixit i altres de llavi arrodonit. També s'identifiquen alguns bols i morters. Així mateix, es conserva part d'una cassola reduïda de vora de secció ametllada, amb la superfície allisada-brunyida. Altrament, destaca una gerreta de coll alt, vora exvasada de llavi arrodonit, amb una nansa de cinta de pasta de color beix i consistència dèbil. Associat a aquestes produccions es recuperà gran part d'un plat de sigil·lata africana tardana

Bell Solà (COLL, ROIG i MOLINA, 1997)

(Hayes 84) i un fragment, inèdit, de vora de copa (Hayes 96) amb decoració amb rodeta, les quals advoquen per una cronologia de finals del segle V i el segle VI.

Vists aquests contextos, observem com als més antics s'aprecia una major diversitat de formes ceràmiques importades, que es redueixen ja a partir del segle VI, tot seguint el progressiu esgotament dels centres productors nord-africanes i de les xarxes comercials a la Mediterrània occidental. En general, les ceràmiques comunes identificades són molt senzilles i destinades a funcions domèstiques, olles fonamentalment, seguides a molta distància dels bols, les gerretes i unes poques tapadores. Són recipients per anar en la seva majoria directament al foc, per tant, per cuinar i la seva fabricació s'efectua a torn lent o torneta (amb algunes peces fetes a mà ja des del segle V), i amb alguns acabats manuals molt identificables. La varietat de coccions evoluciona poc a poc cap a unes formes ceràmiques majoritàriament de cocció reductora. Sense cap tipus de vitrificat, l'acabat exterior es suau allisat a mà, i la decoració, pràcticament inexistent; aquestes produccions, a poc a poc aniran fent desaparèixer les formes més luxoses de ceràmica romana comuna importada en favor de produccions regionals

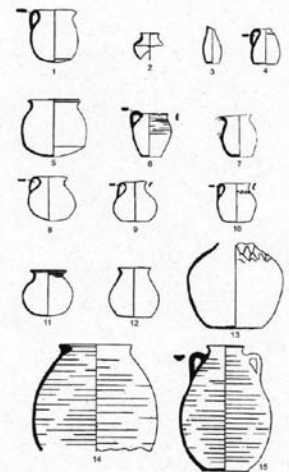
(MACIAS, 2003, p.30). Les pastes d'aquestes produccions de ceràmica comuna semblen caracteritzar-se pel predomini entre els seus desgreixants, de quars i mica, molt típics a la zona nord-est de la península, i que podrien indicar -a falta d'un sistemàtic anàlisi arqueomètric de les mateixes- l'existència d'uns centres productors de caràcter local i regional ja des del segle V.

Contextos ceràmics alt-medievals (segles VII-IX)

Observem un canvi en les pautes de poblament a partir del segle VII, que deixen enrere les explotacions clàssiques, sense abandonar-les completament, creant nous models més petits i dispersos, preferiblement en les vessants muntanyoses. Aquests nous assentaments ben presents a finals del segle VII són majoritàriament petits establiments de nova fundació, de caràcter modest i funcions agropecuàries limitades. Amb la conquesta musulmana de Catalunya a principis del segle VIII, s'introdueixen unes tradicions i pràctiques agràries pròpies, a més d'un nou tipus d'assentament, l'alqueria, des d'on es dissenyarien i construirien de manera col·lectiva noves captacions i sistemes hidràulics complexos. Tots els

assentaments esmentats buscaran una major autonomia respecte a l'especialització de les antigues produccions orientades cap al mercat, i consolidaran aquesta opció finalment amb la vil·la alt-medieval. Aquesta, consolidada ja al segle IX, serà entesa com unitat bàsica de divisió del territori i d'assignació de propietats, l'escenari on els senyors obtindran censos o serveis, i on es desenvoluparan les solidaritats locals o veïnals (MARTÍ, 2004, p.18-19).

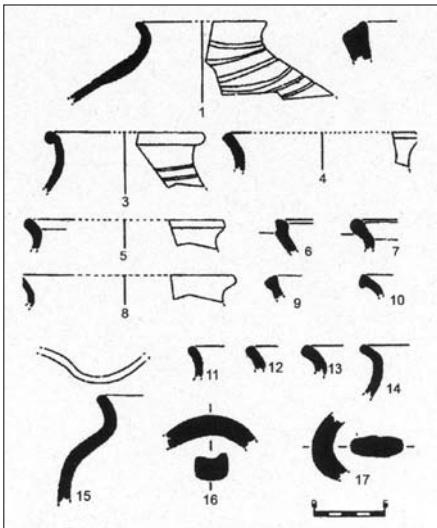
- Bovalar (CAU, 1997): Es tracta d'un poblat d'època visigoda, format per diverses habitacions que es desenvolupen al voltant d'una església; un incendi va significar la destrucció del poblat que ofería un *terminus post quem* de primer quart del segle VIII gràcies a la

Bovalar (CAU, 1997)

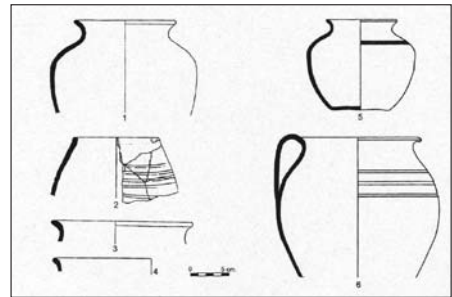
presència de monedes d'Àkhila. El material ceràmic es molt homogeni, format per olles amb les vores bisellades, algunes gerres i grans contenidors. Hi ha una coexistència entre les coccions reductores, oxidants i mixtes, que proporcionen a les peces coloracions que van del negre al marró.

- La Devesa (BUSQUETS i FÀBREGAS, 1998): La continuïtat que a través del temps ha tingut la població de Besalú ha estat corroborada pels nombrosos estudis arqueològics que s'han realitzat sobre el seu casc urbà. Trobem, per al període que ens interessa, un camp de sitges amortitzat per una torre dels segles X-XI, en l'indret conegut com la Devesa. El material ceràmic documentat al seu interior correspon a utensilis de mida petita i ús domèstic, i es caracteritzen en la seva gran majoria per tenir la vora exvasada, més o menys arrodonida, cos globular i base plana. Els tres tipus de coccio principal queden representats dins d'aquesta producció, també caracteritzada per la gran quantitat de desgreixant utilitzat i per alguns acabats estriats.

La Devesa (BUSQUETS I FÀBREGAS, 1998)

- La Torre de la Mora (FONT *et alii*, 2000): Aquesta torre, situada al terme municipal de Sant Feliu de Buixalleu, esta construïda amb grans blocs lleugerament desbastats per les cares visibles i de mesura variable, lligats per un morter de cal i pedres més petites. Els materials ceràmics formen part d'un conjunt de peces molt homogeni en coccio oxidant i reductora i amb un desgreixant a base de quars i mica, amb pastes bastant dures, ben depurades i de parets fines. En el que a morfologies es refereix, les vores són majoritàriament exvasats, arrodonits o bisellats i de perfil sinuós i les bases són sempre planes; se li atorgaria una cronologia del segle VIII, lligada a la seva interpretació com a torre alimara, i a falta de la localització de l'assentament que forçosament estaria lligat al manteniment d'aquesta.

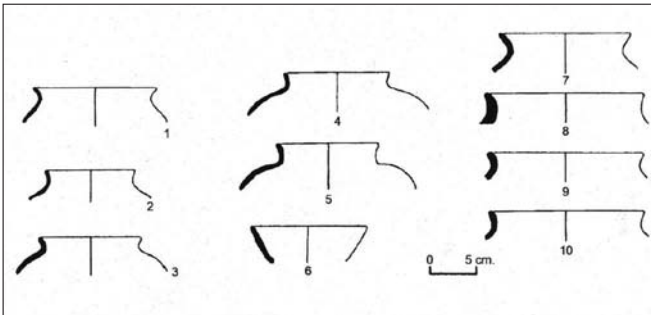

Torre de la Mora (FONT *et alii*, 2000)

- Aiguacuit (COLL, ROIG i MOLINA, 1997): Corresponent a la fase V d'aquest jaciment terrassenc, és documenta una agrupació de catorze sitges, juntament amb alguns forats de pal i retalls en el terreny, que ocuparien la part nord-oest d'un *fundus* romà, la *domus* del qual hauria estat abandonada en el segle VI. Els estrats de reompliment de les sitges i estructures han proporcionat uns contextos ceràmics unitaris, que es caracteritzen per la seva homogeneïtat i similitud, representades bàsicament per produccions reductores i mixtes. Cal destacar el predomini formal de les olles de coccio irregular, amb coloracions

grises, negres i marrons, amb uns acabats prou bastos.

- Montclús (FOLCH, 2004): Aquest exemple d'una vivenda bastida al segle IX al *villare* berguedà de Montclús pot oferir-nos un altre cas paradigmàtic: es tracta d'una edificació isolada a mitja alçada, sobre un petit replà que domina els camps de conreu. Disposaria de diversos àmbits, un primer rectangular construït amb tres murs de pedra seca, una tanca i una coberta de fusta i un segon, identificat com una petita cuina, amb un molí manual. El *villare* de Montclús estaria format per diverses construccions similars disperses pel vessant d'aquest turó, a curta distància entre elles. L'estratigrafia conservada i l'abundant presència de ceràmica de cuita reductora i mixta en els dos àmbits permeten als autors proposar una cronologia pel jaciment del segle IX, com ja hem dit. Aquest material localitzat és força representatiu i presenta paral·lels a jaciments com Perelada, Can Pelet Ferrer, a Llagostera, o Ruscino, a Perpinyà.

Montclús (FOLCH, 2005)

Últimament, el gran desenvolupament de la investigació sobre l'Antiguitat Tardana a Catalunya ha permès estudiar un gran nombre de jaciments arqueològics amb cronologies dels segles VI-VII, molt adequats per considerar una evolució productiva que ens condueix cap a l'Alta Edat Mitjana. En el segle VII la ceràmica comuna romana deixa de ser tan homogènia com en segles anteriors, on la producció estava molt estandarditzada i comença a predominar la ceràmica de cocció reductora. En un moment imprecís entre finals del segle VII i començaments del segle VIII les ceràmiques d'importació desapareixen totalment del registre, com s'exemplifica al cas del Bòvalar, on gràcies a la troballa d'una moneda d'Àkhila tenim una datació bastant acurada del moment d'abandonament de l'assentament, on ja no apareixen aquestes produccions. Per a aquesta cronologia, cal destacar la decoració en estries, que sembla ser un motiu força present en la ceràmica de la primera

època islàmica, ja que es documenten en aquesta mateixa cronologia a Castelló, Saragossa, Múrcia o Alacant. A finals del segle VIII es documenten a Catalunya les primeres ceràmiques vidriades en cocció oxidada i amb pastes compactes, amb vidriat en groc o verd, òxid de ferro, engalba blanca o manganès (FOLCH, 2005). El problema que presenten aquests contextos, són les diferències mínimes entre les seves produccions ceràmiques, quasi imperceptibles. El tipus de ceràmiques més abundants, les d'ús culinari fetes amb pastes grolleres, a mà o a torneta i amb quantitats desgreixant, dona la impressió d'un endarreriment tecnològic d'aquests assentaments, quan en realitat tan sols es tracta d'una adaptació a les necessitats específiques de la realitat històrica d'aquell moment precís.

Conclusions

El llarg procés que separa l'organització social i econòmica de l'antiguitat d'aquella que identifica la feudalitat, en el cas català, necessita un estudi més acurat i aprofundit; les dades arqueològiques seran de gran importància per tal d'identificar-lo, i serviran sobretot per caracteritzar millor les comunitats humanes d'aquest període, que són

l'objecte final del nostre estudi, les explotacions agrícoles, i l'aprofitament dels recursos hidràulics que aquestes en fan. Els casos que hem analitzat amb atenció ens han demostrat que, si bé el problema més greu al que s'enfronta avui en dia l'estudi del registre estratigràfic d'aquest període a partir del material ceràmic és la semblança de tots els contextos estudiats, unes línies generals de les transformacions que aquest pateix si que podem extreure'n: tenim unes ceràmiques d'importació, amb sigil·lates, àmfores... que comencen a desaparèixer completament dels registres a partir del segle VI, sent ja pràcticament inexistents en la següent centúria. Nogensmenys, durant el segle IV i V si que són un material abundant dins d'aquests assentaments, on les xarxes de comerç encara arriben, amb més potència a les ciutats i la costa que a l'interior, però amb un flux continu.

Aquest material ens ha de servir, principalment, per a poder crear unes associacions entre estrats coherents on apareguen amb ceràmiques comunes de produccions regionals i locals, i així poder datar aquestes últimes. Les esmentades produccions comunes, amb unes cuites de pitjor qualitat i decoracions més pobres, evidencien que la funcionalitat d'un objecte també marca la seva caracterització estètica. Així doncs, ens trobem amb un augment de les produccions regionals, en molts casos seguint models d'elaboració de la ceràmica tardo-romana, que són les que esperem que centrin l'atenció i els estudis futurs del camp de l'arqueologia medieval, tant per la importància de les comunitats humanes que les produeixen i "consumeixen" com per la necessitat d'aquests treballs per tal de seguir avançant en la recerca sobre aquest període.

L'estudi de la ceràmica als territoris del nord-est peninsular durant l'ocupació islàmica serà també cabdal, ja que les tècniques i formes pròpies que exporten les poblacions àrabs i berbers quan arriben a la península en el segle VIII pareixen anar augmentant en el repertori de les poblacions indígenes; açò s'aprecia per

exemple amb estris de cuina com el *tannûr* o el *tâbaq*, assimilats molt possiblement en aquest primer moment. S'ha de reflexionar també sobre aquesta qüestió: és impossible que un grup poblacional nombrós, que es desplaça fins al sud de França amb plena voluntat d'instal·lar-se a aquests nous territoris, no deixi més testimonis arqueològics que aquells de caire arquitectònic que la tradició historiogràfica els atorga; un altra cosa es que fins ara no s'haja sabut -o volgut- interpretar aquest important registre. No hem de caure en l'error d'associar una forma ceràmica amb una "cultura", però hem de ser capaços de detectar les evidències que permetin corroborar aquesta presència, tant a nivell físic com per les influències sobre la població indígena, arqueològicament. La ceràmica comuna ens ofereix la possibilitat d'estudiar i interpretar els canvis que pateix l'ocupació i l'explotació del territori gràcies al fet de ser un material abundant en els jaciments d'aquest període. S'ha de sistematitzar però, una metodologia d'estudi d'aquestes restes clara i exhaustiva, sense perdre de vista la possibilitat d'emprar altres registres -com els materials orgànics, que ens ajudaran a concretar la datació de les estratigrafies- per tal d'aprofundir en el seu estudi.

No podem oblidar tampoc que les restes ceràmiques no eren en el seu origen únicament elements estàtics o estètics, sinó que podien complir les més diverses funcions, des del servei de cuina fins la contenció de queviures, passant per l'elaboració dels aliments. És per això que l'estudi de la seva funcionalitat és cabdal per a poder interpretar correctament la seva relació amb aquells que les produeixen; les anàlisis químiques que ens determinaran el seu contingut, continguts o l'absència d'aquests, són ara més necessàries que mai. La possibilitat d'estudiar aquestes produccions i llur relació amb els grups humans que les produïren és absolutament fascinant, a més de proporcionar noves visions i línies d'investigació a un sector molt endarrerit en el camp de l'arqueologia.

Bibliografia

- BUSQUETS, F. i FÀBREGAS, M. (1998): "L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrotxa)", IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Figueres, pp. 149-167
- CAU, J.M. (1997): "La ceràmica del nordeste peninsular y las Baleares entre los siglos V-X", *La céramique médiévale en Méditerranée*, Aix-en-Provence, pp. 173-192
- COLL, J.M., ROIG, J. i MOLINA, J.A. (1997): "Contextos ceràmics de l'Antiguitat tardana del Vallés", *ArqueoMediterrània. Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Barcelona, pp.37-58
- ENRICH, J. i ENRICH, J. (1997): "Les ceràmiques comunes tardoromanes i altmedievals en el context de l'habitatge rural dispers de la Catalunya central", *ArqueoMediterrània. Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Barcelona, pp. 21-36
- FOLCH, Ch. (2004): "La ceràmica de l'Alta edat mitjana d'un habitatge del Vilar de Montclús", *Actes de les III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, pp. 187-195
- FOLCH, Ch. (2005): "La ceràmica de la Alta edad media en Cataluña (s.VIII-IXd.C.): el estado de la cuestión", *Arqueología y Territorio Medieval*, 12.2, Jaén, pp. 237-254
- FONT, G. et alii (2000): "La torre de la Mora, una construcció d'origen romà reaprofitada en època altmedieval", V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Olot, pp. 195-198
- GUICHARD, P. (1990): *Les musulmans de Valence et la reconquête (XIe-XIIIe siècles)*, Institut Français d'Études Orientales de Damas, 2vol., Damasc
- GUTIÉRREZ, S. (1995): "La experiencia arqueológica en el debate sobre las transformaciones del poblamiento altomedieval en el SE de al-Andalus: el caso de Alicante, Murcia y Albacete", *Acculturazione e Mutamenti. Prospettive nell'archeologia medievale del Mediterraneo*, Congresso Italo-spagnolo di archeologia Medievale a Siena, Firenze, p.165-189
- GUTIÉRREZ, S.(1996): *La Cora de Tudmir de la Antigüedad Tardía al mundo islámico: poblamiento y cultura material*, Casa de Velázquez, Madrid-Alicante
- MACÍAS, J.M. (2003): "Cerámicas tardorromanas de Tarragona: economía de mercado versus autarquía", *Anejos de AEspA*, XXVIII, pp. 21-39
- MARTÍ, R. (2003): "La defensa del territori durant la transició medieval", I Congrés: els castells medievals a l'occident de la mediterrània, Arbúcies, pp.89-114
- MARTÍ, R. (2004): "Del fundus a la parrochia. Transformacions del poblament rural als territoris catalans durant la transició medieval", *Actes de les III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, pp. 11-26
- MARX, K. (1857): *Introducción general a la crítica de la economía política* (23a edició / 1991, Siglo XXI, México)
- SALVATORE, M. (1983): "La ceramica tardoromana e altomedievale in Basilicata alla luce delle recenti scoperte", *Lo scavo di San Giovanni di Ruoti ed il periodo tardoantico in Basilicata*, Bari